

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2026.1.15>

*NİZAMİ CƏFƏROV (Azərbaycan)\**

## DAĞISTAN VƏ ŞİMALİ QAFQAZ TÜRKLERİ BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA

### Xülasə

Dağıstan və Şimali Qafqaz türkləri Birinci Türkoloji Qurultayda yeni türk (latın) əlifbasının ardıcıl tərəfdarları kimi çıxış etmişlər. Beynəlxalq forumda həm yüksək dövlət, həm maarif- mədəniyyət, həm də kütləvi maraqları təmsil edən 10 nümayəndənin çoxu fəal mövqe nümayiş etdirməkdən çəkinməmişlər. Qaraçaylar U.C.Əliyev və İ.A.Xubiyev (Qaraçaylı), kumık C.Qorxmazov, balkar İ.M.Ulbaşov xüsusilə fərqlənmişlər.

Onların məruzə və çıxışlarında həm Dağıstan, həm də Şimali Qafqazda latın əlifbasına keçidlə bağlı sosial, siyasi və mədəni vəziyyət geniş təhlil olunmuş, aparılan mübarizə barədə ətraflı danışılmışdır. Birdirilmişdir ki, dağıstanlılar və şimaliqafqazlılar ümumtürkoloji miqyasda da yeni əlifba uğrunda mübarizələrini davam etdirmək əzmindədirlər.

Ərəb əlifbasının islahı ideyasının heç bir fayda verməyəcəyini israrla söyləyən nümayəndələr latınlaşma prosesini öz vətənlərində artıq kifayət qədər kütləvi şəkildə həyata keçirdiklərini qürurla elan etmişlər. Əminlik ifadə olunmuşdur ki, yazı sahəsindəki əsaslı dəyişikliklər bütövlükdə türk xalqlarının həyatında get-gedə güclənməkdə olan inqilabi proseslərin üzvi tərkib hissəsidir. Bunsuz həmin xalqların mədəni dünyaya qovuşması mümkün olmazdı.

**Açar sözlər:** *Dağıstan, Şimali Qafqaz, Birinci Türkoloji Qurultay, əlifba məsələsi.*

Birinci Türkoloji Qurultayda Dağıstan və Şimali Qafqaz bütün etno-kulturoloji müxtəlifliyi (və zənginliyi!) ilə təmsil olunmuşlar ki, bu, Qurultayın regional (və beynəlxalq!) dəyərinin ən mühüm göstəricilərindən biri

---

\* Azərbaycanca Atatürk Mərkəzinin direktoru, akademik. E-mail: nizamiceferov@hotmail.com

(və bəlkə də birincisi)dir. Çünki Azərbaycan türkcəsinin XIX əsrdə Qafqazdakı mövqeyinin fransız dilinin Avropadakı mövqeyi ilə müqayisəsi təsadüfi deyil (Hacıyev, 2017: 11). Və odur ki, 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda başlayan “latınlaşma” prosesinə ilk reaksiyanın Dağıstan və Şimali Qafqazdan gəlməsi tamamilə təbii idi. Qurultayda qaraçay, kumık, balkar, noqaylarla yanaşı, osetin, inquş, avar, çeçen və b. da iştirak edirdilər.

Rostov-Dondan, Diyar İcraiyyə Komitəsindən gəlmiş qaraçay Umar Çaşuyeviç Əliyev ilk iclasda Qurultayın Rəyasət Heyətinə üzv seçilmiş, bundan sonra Qurultayın iclaslarının idarəsində yaxından iştirak etmişdir. Orfoqrafiya məsələsinin müzakirə olunduğu yeddinci iclasda qaraçayca çıxış etmiş, dedikləri stenoqrafik hesabatla düşməmişdir.

U.Əliyev əlifba məsələsinin müzakirə olunduğu on birinci iclasda əlavə məruzə etmişdir. O, məlumat vermişdir: “Bizdə – Şimali Qafqazda son 3- 4 ildə qrafika məsələsi dəfələrlə bütün genişliylə qoyulub. Ərəbpərəstlərlə son döyüşümüz 1925-ci ilin iyun ayında Rostovda oldu ki, orada iştirak edən Tatarıstan Xalq Maarif Komissarlığının indiki müavini yoldaş Muhammetdinovun layihəsi cəmi bir səs – onun özünün səsini qazandı”. Sonra əlavə etmişdir: “Beləliklə, Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya gələrkən biz çox yaxşı bilirdik ki, burada ərəbpərəst qonşularımızla danışmalı olacağıq. Lakin biz möhkəm əminik ki, bizim qurultayda olduğu kimi, bu Qurultayda da onların layihəsi həmin çıxış edən məruzəçilərin özlərindən başqa, heç kimin səsini almayacaq” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 243).

Latın əlifbası uğrunda mübarizə əhval- ruhiyyəli giriş sözünü bitirən məruzəçi “Qafqazda türk xalqlarının yazısının latınlaşdırılması haqqında”kı məruzəsinin tezlərini oxumağa başlamışdır:

“Tədrisin ərəb əlifbası əsasında aparıldığı vilayətlərdən fərqli olaraq, onun latın əlifbası əsasında aparıldığı bütün milli məktəblərdə uşaqların öyrədilməsi, həmçinin yaşlılara savad öyrədilməsi daha yüksək templerlə gedir” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 243-244).

U.Əliyev bir zamanlar Qafqazda geniş yayılmış dini- mühafizəkar əhval- ruhiyyənin baş qaldırır yeni əlifbaya qarşı çıxacağı barədəki

təsəvvürün tamamilə alt-üst olduğu, latın əsaslı yeni türk əlifbasının dağlılar arasında geniş yayılması barədə Qurultaya məlumat verərkən demişdir:

“Latinləşmanın ələhdarları olan ərəbpərəstlərin (klerikallar və müha-fizəkar əhval-ruhiyyəli bir ovuc milli ziyalı, həmçinin bəzi məsum məmur-islahatçılar) ən əsas dəlili – müqəddəs Quranın qrafikəsindən fərqli əsasa malik qrafikanın yaradılmasının göydə Allahın, yerdə isə dağlıların qəzəbini doğuracağı, narazılığın qaçılmaz olacağı, bundan da irtica və əksinqilab-çıların meydana çıxacaqları iddiası özünü doğrultmadı. Latinləşdirmə təcrübəsi artıq üç ildir ki, mövcuddur, biz isə həmin vilayətlərin heç birində azacıq da olsa narazılıq müşahidə etmirik” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 244).

Məruzəçi latın əlifbasının dağlılar üçün daha böyük məna kəsb etdiyini – bütövlükdə sosial tərəqqinin, mədəni inkişafın simvolu olduğunu qeyd etmiş, bu yolda bilavasitə yerli əhali içərisindən çıxmış qabaqcıl insanların göstərdiyi şücaətdən danışmış, ərəbpərəst islahatçıların bütün bunlardan xəbərsizliyini təəssüflə qeyd etmişdir: “Uzun sürən dəhşətli uyğudan oyanmış, əksər hallarda artıq nə molla, nə mürid, nə də digər klerikalların hipnozundan, yaxud xalis feodallar, taubəylər və knyazların əksinqilabi təbliğatından çəkinməyən aullardakı gerçəkliklərdən xəbərsiz olan ərəbpərəst islahatçılar əlifbanın dəyişdirilməsinin irtica doğura biləcə-yindən əbəs yerə qorxurlar. Hər bir milli qurumda latınlaşma ideyasının təbliğatçıları kütlənin içindən vətəndaş müharibəsi alovlarından çıxan, ona daha yaxın olan, onun arzu və ehtiyaclarını daha yaxşı nəzərə alan və bu səbəbdən də xalq kütlələrinin əsl rəhbərləri olan işçilərdir” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006:245)

Latın əlifbasına keçidin dağlı aullarında özünə geniş populyarlıq, sosial- mədəni nüfuz qazandığını əminliklə bildirən qaraçay ziyahısı ərəb əlifbasının bəzi məlum qüsurlarını bir daha Qurultay nümayəndələrinin nə-zərinə çatdırmışdır ki, bunlar 1)ərəb yazısında sait işarələrinin olmaması, 2) nöqtələrin çoxluğu, 3) qrafik işarələrin sözün müxtəlif yerlərində müxtəlif formalarda işlənməsi, 4) işarələrin böyük bir hissəsinin türk dilləri üçün yararsızlığı, 5) hərflərin bəzən sait, bəzən də samit yerində işlənməsi və s.-dən ibarətdir.

U.Əliyevin məruzəsinə islahatçı Q.İbrahimov reaksiya vermişdir:

“İndi əgər Şimali Qafqazı götürsək, biz artıq latın əlifbasını həyata keçirməyə başladıklarını söyləyən Umar Əliyevi çox yaxşı başa düşərik. Mən onun məqalələrini oxuyarkən gördüm ki, onlarda kəndlərdə savadsızlığın aradan qaldırılması artıq latın əlifbası ilə aparılır” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006:252).

Görkəmli татар ziyalıları bunu onunla izah edib ki, indiyədək onların “nə əlifbası, nə də mədəniyyət işçiləri olmayıb, odur ki, onlar üçün latın əlifbasını tətbiq etmək, ola bilsin ki, daha əlverişlidir” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006:253).

U.Əliyev əlifba məsələsinin müzakirəsinin davam etdiyi on üçüncü iclasdakı çıxışını татар ziyalıları, ərəb əlifbasının islahatının qızgın tərəfdarı Q.Şərəflə polemika ilə başlamışdır:

“Yoldaş Şərəf yekun sözündə deyirdi ki, tək-cə elmi əsasları o göstərib, latın əlifbası üçün elmi prinsipləri isə heç kim açıqlamayıb. Mən latın əlifbasına şamil etdiyimiz elmi prinsiplərin hansılar olduğunu bir daha sadalamaq istədim. Biz elmi prinsipləri yoldaş Şərəfin həyata keçirdiyi kimi həyata keçirmirik. O bunları 40 tələbəsinin iştirakı ilə müəyyənləşdirib və sonra da çap edib, öz nüfuzu ilə, necə deyərlər, ərəb əlifbası üçün elmi prinsiplər müəyyənləşdirib. Biz bütün elmi prinsiplərimizi latın şrifti üçün çoxdan müəyyənləşdirilən və qəbul olunan elmi prinsipləri əldə rəhbər tutaraq bərqərar etmişik” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006:278).

Bundan sonra U.Əliyev yazının latınlaşdırılması zamanı qəbul etdikləri əsas prinsipləri sadalamışdır:

- “1) Dildə hər bir fonem üçün xüsusi işarə müəyyənləşdirmək;
- 2) İşarələr latın işarələri, ya da sadəcə cizgilərlə onlardan törəyən işarələr olmalıdır;
- 3) Rus hərflərindən istifadədən uzaq olmaq;
- 4) konkret dilin fonemləri kimi yalnız onda olan fonemləri qəbul etmək, istifadəsində olan yabançı sözlərin (məsələn, ərəb, fars, rus və i. a. dillərdən keçən) ifadəsi üçün işarələrin müəyyənləşdirilməsinə heç vaxt yol verməmək;
- 5) ərəb əlifbasında olduğu kimi, öz aralarında eyniyyət təşkil edən işarələrin qəbuluna yol verməmək;

6) Həmçinin, hərfin üstündə, yaxud altındakı diakritik işarələrdən – dairə, quş və i.a. şəklində olan işarələrin çoxluğundan uzaq olmaq (həm sürətli yazını, həm də çap işini mürəkkəbləşdirməmək üçün).

7) Diftonqlar sistemindən (bir fonem üçün ikiqat, üçqat hərflər) uzaq olmaq lazımdır;

8) Dünyanın digər mədəni xalqlarında olduğu kimi, latın işarələrinin əvvəlki mənalərini imkan daxilində olduğu kimi saxlamaq, dağlı xalqların əlifbalarının həm öz aralarında, həm də digər türk xalqlarının əlifbaları ilə (Azərbaycan, Qırğızıstan, Başqırdıstan və s.) eyniləşdirilməsinə hər vəchlə çalışmaq;

9) Samit hərflərin uzadılmasının ifadə olunması üçün ayrıca işarələrin qəbulunu müasir pedaqogikanın tələblərinə zidd saymaq, dünyanın bütün mədəni xalqlarında olduğu kimi, belə səslərin həmin hərfin təkrarı ilə ifasına üstünlük vermək;

10) Sözü əvvəlində rast olunan qalın saitə fərqləndirilməsi üçün ayrıca işarələrin müəyyənəşdirilməsinə və onların hər samitdən əvvəl işlədilməsinə yol verməmək (belə saitlər ərəb dilində var və bu cür saitlər üçün “həmzə” işarəsindən istifadə olunur). Yeri gəlmişkən, Avropa və amerikanın heç bir mədəni dilində belə işarə yoxdur, çünki sözün əvvəlində sait səs elə özü- özlüyündə qalın tələffüz olunur” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 278-279).

Qaraçay ziyalıları latın əlifbasının 1) “beynəlmiləl olması” və 2) “müasir elm, pedaqogika və orfoqrafiyanın, demək olar ki, bütün tələblərinə cavab verməsi” kimi üstünlüklərini xatırlatdıqdan sonra onun çap işindəki səmərəliliyini əks etdirən göstəriciləri sıralamış, nəhayət, Q.Şərəfin islah olunmuş əlifbanın üstünlükləri barədəki iddialarını bir-bir təkzib etmişdir.

U.Əliyev çıxışını belə yekunlaşdırmışdır:

“Yoldaşlar, mən ərəb, həm də tatar dillərində yaxşı oxuyuram, amma bu yeni əlifbanı (söhbət islah olunmuş ərəb əlifbasından gedir – N.C.) görəndə yalnız uzun düşüncələrdən sonra oxuya bildim. Həmin əsaslar ilkin kufi yazılara uyğun gəlir ki, ərəblər özləri də ondan imtina ediblər. Ərəb yazısını islah edən tatarlar isə onu yenidən köhnə kufi yazısı, üstəgəl yeni sait hərflər şəklinə salırlar. Bu həmin əlifba ilə oxuya bilməyəcək geniş kütlələr üçün çətinliklər yaradır... Əgər siz latın şriftli kitabçanı ərəb və tatar

şrifti ilə paralel tutuşdurmada versəniz, hər adam bu əsaslı əlifbadan da baş çıxarar və uşaqları öyrətməyə başlayar. Biz bunu Qaraçayda sınaqdan çıxarmışıq” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006: 280-281).

Qaraçay Vilayət İcra Komitəsindən gəlmiş qəzet redaktoru İslam Abdul Xubiyev (Qaraçaylı) əlifba məsələsinin müzakirə olunduğu on ikinci iclasda çıxış etmişdir. O, sözüə belə başlamışdır:

“Yoldaşlar, mən özümdən əvvəl çıxış edənlərin heç biri ilə mübahisə açmaq, bu və ya digər əlifbanın üstün, yaxud çatışmayan cəhətlərini sübuta yetirmək fikrində deyiləm. Əlifba ilə bağlı bir sıra mühakimələrimi söyləmək istəyirəm. Bu mühakimələr təkcə mənim yox, daha çox, burada təmsil etdiyim əhalinin düşünən və çalışan hissəsinin fikirləridir” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006: 267).

Yerlisi Umar Əliyevdən fərqli olaraq, o, dediyi kimi, polemika açmamış, bununla belə özünün (və mənsub olduğu xalqın) istər yeni quruluş, istərsə də onun bilavasitə məhsulu olan yeni əlifba barədəki mövqeyini kifayət qədər prinsipial şəkildə ifadə etmişdir:

“Qaraçaylar əlifba məsələsini – Qurultayımızın qarşısında duran ən möhtəşəm məsələni özləri üçün artıq həll ediblər. Xalqımızı uzun əsrlər boyu qul vəziyyətində, biabırçı əsarətdə saxlayan, boyunduruq altında inləməyə vadar edən quruluşu müşayiət edən əlifba üçün bizdə yer yoxdur. Bizdə yeni, başqa bünövrə, yeni əsaslar üzərində qurulmuş əlifba olmalıdır. Fikrimizcə, belə əlifba burada təklif edilən latın əlifbası, daha doğrusu, latın yazıları sistemi olmalıdır” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006: 267).

Bütün mütərəqqiliyi ilə yanaşı, dövrün proletkult əhval-ruhiyyəsini əks etdirən bu fikirlərin müəllifi epos düşüncə standartlarına uyğun çox maraqlı bir sillogizm quraraq mənsub olduğu xalqın (və ümumən türk xalqlarının) mədəni geriliyinin timsalı olan əski əlifbadan imtinasının səbəblərini bütün epik miqyası ilə əsaslandırmağa çalışmışdır:

“Qafqazın digər dağlı xalqları kimi, qaraçaylar da özləri üçün bu məsələni artıq həll ediblər. Onlar dedilər: “Biz ərəb-müsəlman mədəniyyətilə Şərqə bağlı olmamışıq. Bəs onda latın əlifbasını qəbul edəcəyimiz halda məruz qalacağımız təcridolma qorxusu haradandır? Türk xalqlarında uzun əsrlər boyu ərəb əlifbası olmasına baxmayaraq, biz türk xalqlarının, o cümlədən qaraçayların başdan-başa savadsızlığı faktını göstərə bilərik.

Soruşan lazımdır ki, bəs onda o əlifbadan imtina edib, yenisinə keçməklə nə itiririk? Mənə elə gəlir ki, heç nə...” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006:267).

Natiq Qaraçay əlifbasının yaradılmasına yerlisi, Qurultayda əski əlifbaya qarşı yeni əlifbanın alovlu müdafiəçisi Umar Əliyevin xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir:

“...Heç kim mübahisə etməz ki, yeni əlifbanın yaradılması və qəbulu vaxtı artıq çoxdan yetişib. Bu bizə – qaraçaylara xüsusilə aiddir. Burada iştirak edən, müəllim təhsili almış yoldaş Əliyev bunu tamamilə dəqiq hiss etdi, ərəb və latın əlifbaları ilə paralel mətnləri olan əlifba yaratdı. Biz bu əlifbanın lehinə təbliğata başladırıq, amma qaraçaylar özləri də yeni əlifbanı çox böyük maraqla öyrənməyə başladılar” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006:267).

Yerlərdə çalışan əməli işçilərdən biri, qəzet redaktoru olduğunu söyləyən İ.Qaraçaylı nitqini yeni əlifbanın doğurduğu kütləvi marağın bilavasitə şahidi olduğunu söyləməklə bitirmişdir:

“Yoldaş Əliyevin kitabının işıq üzü görməsindən heç bir ay keçməmişdi ki, qəzetimizin redaksiyasına qaraçayların latın əsaslı əlifba ilə yazdıqları məktublar, məqalələr, qeydlər daxil olmağa başladı. Bunları heç bir kənar təsirə məruz qalmadan öz təşəbbüsləri əsasında yeni yazını öyrənməyə başlayan və onu mənimsəyən adamlar yazırdılar. Xalqımız və əhalimizin bütün düşünən hissəsi yeni əlifbanı azadlıq əlifbası kimi qiymətləndirir” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 267-268).

Birinci Türkoloji Qurultayda noqay xalqını yalnız bir nəfər – müəllim Əbdülhəmid Şarşetveveviç Canıbəyov təmsil etmişdir. O, ümumtürkoloji məsələlərin müzakirə olunduğu beşinci iclasda noqayca çıxış etdiyindən dedikləri stenoqrafik hesabata düşməmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayda kumıqları Qurultayın təşkilat komitəsinin üzvü, Dağıstan XKS- in sədri Cəlaləddin Qorxmazov təmsil etmişdir. Qurultayın Rəyasət Heyətinə seçilən C.Qorxmazov beşinci, altıncı, yeddinci və yeni əlifbanın qəbul olunduğu on üçüncü iclaslara sədrlik etmiş, on yeddinci iclasda Qurultayın qətnamələrini səsverməyə çıxarmış, əlifba məsələsinin müzakirə olunduğu on ikinci iclasda isə çıxış etmişdir. O, nitqinə əlifba ilə bağlı hələ getməkdə olan müzakirələrin ilk yekununu vurmaqla başlamışdır:

“Yoldaşlar, məruzəçilərin əksəriyyətinin çıxışlarından, latın əlifbasına dair çıxışların əksəriyyətindən onun həm köhnə, həm də islah edilmiş ərəb əlifbası üzərində texniki baxımdan üstünlüyü bizim üçün tamamilə aydın oldu. Aydın oldu ki, latın əlifbası çoxsaylı islahatların məhsuludur, halbuki ərəb əlifbası öz ilkin primitivliyindən bir o qədər də uzağa gedə bilməyib; çoxsaylı inqilablar latın əlifbasını kütlələrə daha da yaxınlaşdırıb, halbuki ərəb əlifbası indiyədək də xalqın yalnız məhdud ali adlandırılan zümrəsinə xidmət edir; latın əlifbası Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Yakutiya və b. ölkələrdə sınaqdan çıxarılıb. Beləliklə, aydındır ki, daha mükəmməl olduğu üçün biz məhz latın əlifbasını qəbul etməliyik, lakin bu zaman həyat şəraitimizi nəzərə alaraq onu öz dilimizə uyğunlaşdırmalıyıq” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 269).

Əlifbanın dəyişməsinin məhdud bir məsələ olmayıb bütövlükdə mədəniyyətin, ictimai həyatın inkişafı ilə bağlı olduğunu xatırladan natiq ətrafda cərəyan edən hadisələrə daha miqyaslı baxmaq lazım gəldiyinə diqqəti cəkməşdir:

“Yaşadığımız dövrdə Şərqi həyatında iki məqam əsasdır: birincisi, Şərqdə kütlələrin artmaqda olan rolu və ikincisi, hamılıqla Avropa mədəniyyətinə can atılması. Bu sosial mühitdə, belə mədəni perspektivlərdə əməklə elmin bu cür bölünməz ittifaqı şəraitində latın əlifbası məsələsi necə qoyulur?” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006:269).

C.Qorxmazov qarşıya qoyduğu (və tarixin fəlsəfəsindən gələn) suala belə cavab vermişdir:

“Bildiyimiz kimi, ilk əvvəllər ərəb əlifbası tarixdə mədəni istehsal vasitəsi və zadəganlarla ruhanilərdən ibarət kiçik bir qrupun hakimiyyət aləti kimi bərqərar olmuş, bütün müsəlman orta əsrləri boyu onlara xalq kütlələrini istismar etməyə yardım göstərmiş, elliklə cəhalət çirkabına qərq olan xalq üçün də əlçatmaz olmuşdur. Ərəb əlifbası yalnız daha çoxsaylı olan burjua sinfinin inqilabi təzyiqi altında islah edilməyə başlamışdı. Burjuaziya isə təkcə zadəganların hakimiyyətindən azad olmağa yox, xalqın qalan kütləsi üzərində hökmranlığını nəyin bahasına olursa olsun qoruyub saxlamağa can atırdı” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006:269).

Ərəb əlifbasının izahının son dövrlərdə bütöv bir hərəkət halını aldığını qeyd edən nətiq bu islahatın sosial-siyasi mahiyyətini aydınlaşdırarkən demişdir:

“... İslah olunmuş əlifba da öz sinfi mahiyyətini əks etdirməklə burjua istismar aləti kimi qalır və geniş xalq kütlələri üçün əvvəlki kimi əlçatmaz olur. Odur ki, Oktyabr İnqilabının qələbəsi, fəhlə-kəndli hakimiyyətinin təntənəsilə əlaqədar əlifba məsələsinin Birinci Türkoloji Qurultayda, həm də ən radikal şəkildə qoyulması tamamilə təbiidir” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 270).

Bundan sonra görkəmli istimai-siyasi xadim, “Dağıstan qartalı” yeni əlifbanın əleyhdarları üzərinə hücumu keçmişdir:

“... Yoldaşlar, Tatarıstan və Qazaxıstandan olan yoldaşların dəlillərinin nə dərəcədə kустar, xırda burjua xislətli olduğunu özünüz başa düşürsünüz. Birincilər öz mədəniyyətlərinin 500 illik tarixini bəhanə gətirir və latın əlifbasından imtina edirlər, bu zaman həmin mədəniyyətin klerikal-feodal-burjua xarakterini unudurlar! İkincilər isə, on illik sınağa davam gətirən öz “ideal” əlifbaları ilə sadələvhcəsinə fəxr edirlər. Möhtəşəm dönüşə öz kустar münasibətlərilə hər iki qəbildən olan islahatçılar məşhur hind islahatçısı Qandinin yeniləşmə vasitəsi kimi toxucu dəzgahından yapışmasına bənzər xırda burjua ideyasını xatırladırlar” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 270).

Məsələyə bu cür səthi yanaşmanın, “SSRİ-nin proletariat diktaturasına əsaslanan xalqlarının nəhəng addımlarla irəlilədikləri bir vaxtda daim yubanaraq ən axırda qalmağın” yolverilməz olduğu barədə xəbərdarlıq edən C.Qorxmazov öz atəşli nitqini belə yekunlaşdırmışdır:

“Yoldaşlar, onları qabaqlayan xalqları ötmək üçün geridə qalmış xalqlara ən mükəmməl üsullar, necə deyərlər, elmin son nailiyyətləri gərəkdir. Siyasi cəhətdən olduğu kimi, mədəni baxımdan da biz – sovet xalqı başqa Şərq xalqlarına örnək olmalıyıq. Lakin biz bunu ərəb əlifbasını zor gücünə sıxışdırıb çıxarmaqla yox, ona latın əlifbasının üstünlüyü ilə qalib gəlməklə həyata keçirəcəyik. Bizim Qurultayımız bu səbəbdən əlamətdardır, latın əlifbasını qəbul etməyimiz isə tarixdə yeni bir era olacaq. Yaxud Leninin sözlərilə desək, bu – Şərqdə inqilabdır” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 270- 271).

Birinci Türkoloji Qurultayda balkarları Kabardin- Balkar XMS- nin Nalçikdən gəlmiş nümayəndəsi İbrahim Musayevič Ulbaşov təmsil etmişdir. O, əlifba məsələsinin müzakirə olunduğu on ikinci iclasda çıxış edərək əvvəlcə balkarların yazı tarixi barədə qısa məlumat vermişdir:

“İnqilaba qədər balkar xalqının öz yazısı yox idi. Bizdə ancaq mollalar və zadəganlar savadlı idilər. İnqilabdan sonra ilk dövrdə öz yazımızı rus əlifbası ilə yaratmağa başlamışdıq və rus şrifti ilə bir əlifba da çap olundu. Daha sonra latın əlifbası barədə düşündük. Və bu şrift bizdə həyata keçirilməyə başlandı, məktəblərdə onunla dərs deyildi” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006: 265).

Bir o qədər də savadlı adam olmadığını söyləyən İ. Ulbaşov sözünə, öz ifadəsi ilə, “kəndsayağı” davam edərək əlifba məsələsi üzrə Qurultayda üz-üzə dayanan cəbhələri belə xarakterizə etmişdir:

“...Bir tatar “cüt”, o biri isə “traktor” deyirsə, mən traktora üstünlük verən tatarlara qoşuluram (alqışlar). Bizim möhtərəm peyğəmbərimiz Məhəmməd uzunqulaq minərdi, Ağamalıoğlu isə maşında gəzir. Və biz ona uzunqulaq minməyi təklif edə bilmərik. Dünən burada bir tatar danışdı (söhbət latın əlifbasının əleyhdarı, “isləhatçı” Qalımcan İbrahimovdan gedir – N.C.). O, avtomobillə uzunqulaq arasında fərq görmək istəmir. Odur ki, elə qoy ulağı özü minsin (alqışlar). Elə həmin Məhəmməd çayın üstündən körpü ilə keçirdi, biz isə okeanların üstündən. yerin bu başından o biri başına uçuruq. Müasir elm “cüt”ü bir kənara atıb traktoru götürməyimizi tələb edir” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006:265).

Hər nə qədər özünü savadsız saysa da, sonda məlum olur ki, balkar nümayəndəsi bəzi sözləri həm əski, həm də yeni əlifbada yazı bilirmiş:

“Mən burada elə həmin “eşşək” sözünü yazacağam. Köhnə ərəb əlifbası ilə 10, yeni tatar əlifbası ilə isə cəmi dörd işarə olacaq. Riyazi baxımdan tamamilə aydındır ki, 10 rəqəmi 4-dən böyükdür (gülüş, alqışlar)” (Nərimanoğlu; Ağakişiyev, 2006:266).

Natiq sözünü yekunlaşdıraraq demişdir:

“Beləliklə, yoldaşlar, qorxmağımız əbəsdir, biz bir çox hadisələri yaşamışıq və bir çoxundan zəfərlə çıxmışıq, vətəndaş müharibəsində qalib gəlmişik. İndi isə mədəniyyət- təsərrüfat cəbhəsində qələbə çalmağımız

lazımdır. Və bu qələbəyə aparan doğru yolu tapmalıyıq” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 266).

Birinci Türkoloji Qurultayda meşeryakları Mahaçqaladan gəlmiş Dağıstan XMK-nın nümayəndəsi Həlimcan Süleymanoviç Ayupov təmsil etmişdir. O, ümumtürkoloji məsələlərin müzakirə olunduğu üçüncü iclasdakı çıxışında demişdir:

“Bütün çıxışlardan çox qısa bir nəticə çıxarmaq olar: demə, bütün türk respublikalarında bütün türk xalqlarının tarix və etnoqrafiyasının tədqiqi kortəbii, təşkilatlanmamış şəkildə gedirmiş. Hər respublika öz təşkilati formasını yaradırdı: Dağıstanda elmi-tədqiqat institutu, Krımda elmi assosiasiya, Qırğızıstanda və ya Abxaziyada isə elmi cəmiyyətlər və i.a. var. Təbii ki, belə kortəbii iş zamanı, birincisi, bir çox alimlərimiz müvafiq materialları öz əllərində toplaya bilmirdilər və ikincisi, vaxt çatmadığı üçün burada malik olduqları materialların hamısını şərh edə bilmirdilər” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 94).

Natiq Dağıstan türkləri haqqında heç nə deyilmədiyinə təəssüflənmək istədiyini bildirdikdən sonra Qurultayın tarixi əhəmiyyətini vurğulamaqla öz çıxışını başa çatdırmışdır:

“Fikrimcə, burada edilən çıxışlar belə bir vəziyyəti göstərir ki, Birinci Türkoloji Qurultay bütün türk xalqlarının tarixi, etnoqrafik və mədəni-məişət baxımından sistemli şəkildə dərin tədqiqinin əsasını qoymağımız etibarilə möhtəşəm əhəmiyyətə malikdir... Güman edirəm ki, tədqiqat və təhlilin elmi şəkildə hazırlanmış müasir metodologiyasının burada çıxış edən yoldaşlar tərəfindən təklif olunan məsələləri də Qurultayın qətnaməsində öz əksini tapmalıdır” (Nərimanoğlu; Ağakışiyev, 2006: 94). Nümayəndələrin çıxışları (və muzakirələrin gedişi) göstərir ki, Dağıstan və Şimali qafqaz türkləri, Qurultayda bir tərəfdən ümumtürk mövqeyini müdafiə edirlərsə, başqa tərəfdən öz milli maraqlarını ortaya qoymaqdan çəkinmirlər. Fikrimizcə, bu, Birinci Türkoloji qurultayın türk xalqlarının həm keçmişinə, həm də gələcəyinə münasibətdə ən böyük xidməti olmuşdur (geniş məlumat üçün bax: 3, 4, 5, və s.).

Hazırda Dağıstan və Şimali Qafqaz türklərinin qarşısında bir vaxtlar uğrunda mübarizə apardıqları latın əlifbasını bərpa etmək problemi bütün kəskinliyi ilə dayanmaqdadır.

## ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev, T. (2017). Seçilmiş əsərləri, 1- ci cild (II hissə), Bakı, “Elm”.
2. Nərimanoğlu, K.V., Ağakışiyev, Ə. (2006). 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı, Bakı, “Çinar- Çap”.
3. Cəfərov, N. (2026). Türklər Birinci Türkoloji Qurultayda, Bakı, “Elm”.
4. Cəfərov, N., Hüseynova M., Qəribli A. (2026). Birinci Türkoloji Qurultay, Bakı, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fonsu (Azərbaycan, qazax və rus dillərində).
5. Cəfərov, N. (2026). Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri (dərs vəsaiti), Bakı, BDU Nəşr Evi.

*Низами Джафаров (Азербайджан)*

### **Тюрки Дагестана и Северного Кавказа на Первом Тюркологическом съезде**

#### **Аннотация**

Представители тюркских народов Дагестана и Северного Кавказа на Первом тюркологическом съезде выступили последовательными сторонниками нового тюркского (латинского) алфавита. Большинство из десяти делегатов, представлявших на международном форуме государственные структуры, просветительно-культурную сферу и широкие общественные круги, заняли активную позицию по данному вопросу. Особо следует отметить выступления У. Дж. Алиева и И. А. Хубиева (Карачаевского) от карачаевцев, Дж. Коркмазова от кумыков и И. М. Ульбашева от балкарцев.

В их докладах и выступлениях был всесторонне проанализирован социальный, политический и культурный контекст перехода на латинскую графику как в Дагестане, так и на Северном Кавказе в целом. Значительное внимание было уделено борьбе за внедрение нового алфавита и достигнутым результатам. Подчеркивалось, что представители Дагестана и Северного Кавказа намерены и впредь продолжать борьбу за новый алфавит в общетюркологическом масштабе.

Делегаты настойчиво утверждали, что идея реформирования арабского алфавита не способна принести ощутимых результатов, и с гордостью заявляли о том, что процесс латинизации уже приобрел в их регионах достаточно широкий и массовый характер. Выражалась уверенность в том, что коренные преобразования в сфере письменности являются органической составной ча-

стью революционных процессов, которые всё более усиливались в жизни тюркских народов. Без таких преобразований, по их мнению, было бы невозможно полноценное приобщение этих народов к мировому культурному пространству.

**Ключевые слова:** *Дагестан, Северный Кавказ, Первый тюркологический съезд, алфавитный вопрос.*

*Nizami Jafarov (Azerbaijan)*

### **Dagestan and the North Caucasian Turks at the First Turkological Congress**

#### **Abstract**

Turkic peoples of Dagestan and the North Caucasus emerged as the consistent advocates of the New Turkic (Latin-based) Alphabet at the First Turkological Congress. Most of the ten delegates representing both the governmental institutions, educational and cultural circles, as well as broader public interests at this international forum, didn't hesitate to adopt an active stance on the issue. The most prominent participants like U.J. Aliyev and I.A. Khubiyev (Karachayli) representing the Karachays, J. Korkmazov representing the Kumyks, and I.M. Ulbashov representing the Balkars were specially distinguished.

The social, political, and cultural conditions surrounding the transition to the Latin alphabet in both Dagestan and the North Caucasus were provided a comprehensive analysis and were discussed in detail about the problem in their reports and speeches. It was emphasized that the peoples of Dagestan and the North Caucasus were determined to continue their efforts in support of the new alphabet on a Common-Turkological shape.

The representatives firmly maintained that attempts to reform the Arabic script would bring no substantial benefit and proudly declared that the process of Latinization had already gained considerable momentum and widespread acceptance in their homelands. It was confidently expressed that the fundamental changes in the writing system is an integral part of the revolutionary transformations increasingly shaping the lives of whole Turkic peoples. Without such reforms, the integration of these peoples into the cultural world wouldn't have been possible.

**Keywords:** *Dagestan, the North Caucasus, the First Turkological Congress, issue of Alphabet.*